

se vyvíjely v Evropě v šestnáctém století, na podobu nového náboženského řádu měly vliv také další faktory. V následující kapitole prozkoumáme některé další stránky této nové komplexní náboženské krajiny.

3.4 Reformace napříč Evropou: širší rámec

Jak jsme již poznamenali, v raném šestnáctém století se v západní Evropě objevila řada reformních hnutí, která bývají shrnována pod jediný název „reformace“. Vyznačují se však daleko širším rejstříkem sdílených hodnot a spolupráce, než jak sám název naznačuje. Reformní hnutí se často soustředila jen na místní záležitosti. Některá z nich se připojila k reformním hnutím, která se odehrávala někde jinde, další byla přitahována širšími střety a spory a stala se součástí širšího hnutí. V následujícím textu se pokusíme identifikovat některé složky tehdejších západoevropských reformních hnutí, které jsou základem hnutí, jež vytvořili a řídili Luther, Zwingli a Kalvín.

3.4.1 RADIKÁLNÍ REFORMACE

Slovní spojení „radikální reformace“ bývá v současnosti používáno k označení skupiny volně sdružených reformních hnutí, která se objevila v Německu a ve Švýcarsku a která věřila, že reformátoři, jako byl Luther a Zwingli, zradili své vlastní základní reformní principy, neboť podle těchto radikálnějších myslitelů oba uskutečnili pouze poloviční reformaci. „Radikální reformace“ je šířeji známa pod názvem „anabaptismus“ (novokřtěnců). Tento výraz, který za svůj původ vděčí Zwinglimu, doslova znamená „nový křest“. Označuje to, co bylo snad nejcharakterističtější rysem anabaptistické praxe, a sice trvání na tom, že pokřtění mají být pouze ti, kteří vykonali osobní veřejné vyznání víry. Křest dětí nestáčí. Jako známka pravého křesťana je nutný ještě druhý křest.

Přísně řečeno, anabaptismus představuje pouze jeden projev radikální reformace. Hnutí také například zahrnovalo skupiny, které byly kritické vůči trojičnímu učení („antitrinitáři“), neboť je považovaly za nebiblické. Jelikož však anabaptismus tvoří nejznámější a nejvýznamnější stránku radikální reformace, budeme se řídit zavedeným zvykem používat tento výraz k volnému pojmenování celého širšího hnutí, se kterým je spojováno.

Ačkoli původ tohoto hnutí leží zejména v zemích, jako je Německo a Švýcarsko, jeho vliv se brzy rozšířil i do dalších států, jako je Nizozemí. Vyprodukovalo relativně málo teologů, částečně z toho důvodu, že bylo kvůli možné hrozbě veřejnému pořádku násilně potlačováno civilními úřady. Mezi nejvýznamnější teology tohoto hnutí patří Balthasar Hubmaier (asi 1480–1528), Pilgram Marbeck (zemřel 1556) a Menno Simons (1496–1561).

Odlíšné proudy anabaptistického hnutí se vyznačují řadou společných prvků, mezi něž patří obecná nedůvěra k vnější autoritě, upřednostňování křtu dospělých věřících před křtem dětí, společné vlastnictví majetku a důraz na pacifismus a neodporování násilí. Abychom přiblížili jeden z těchto bodů: v roce 1527 obvinila správa měst Curych, Bern a St. Gallen anabaptisty z víry v to, „že žádný pravý křesťan nemůže poskytnout nebo obdržet zisk či získat příjem ze sumy kapitálu, že všechny světské věci jsou zadarmo a společné a že na ně všichni mají plné vlastnické právo“.

Z tohoto důvodu se „anabaptismus“ také často nazývá „levicová“ (Roland H. Bainton) nebo „radikální“ reformace (George Hunston Williams). Podle Williamse má být „radikální reformace“ postavena proti „úřednické reformaci“, kterou všeobecně ztotožňoval s luteránskými a reformními hnutími.

Poprvé se anabaptismus objevil pravděpodobně v Curychu v době po Zwingliho reformách v raných dvacátých letech 16. století (3.3.4). Tvořila ho skupina jednotlivců (zejména Conrad Grebel, asi 1498–1526), kteří tvrdili, že Zwingli není věrný svým vlastním reformačním principům. Že prý hlásá něco jiného, než činí. I když podle Grebela Zwingli předstíral, že přijal princip *sola scriptura*, ponechal řadu zvyků – jako je křest

dětí, úzký vztah mezi církví a úředníky a účast křesťanů na válkách –, které neposvěcovalo ani nepodporovalo Písmo svaté. Grebel vyžadoval důslednost: buď se člověk omezí pouze na to, co Bible jasně učí, nebo povolí další myšlenky a zvyky, které mají *předpokládáné* – ale ne *skutečné* – biblické oprávnění. Grebel neměl pochyb o tom, který z těchto přístupů je ten správný.

Princip *sola scriptura* (3.2.1) se v rukou radikálních myslitelů, jako byl Grebel, zradikalizoval. Křesťané měli podle nich věřit tomu, co bylo jednoznačně vyloženo v Písmu, a také jen to praktikovat. V interpretaci Bible neexistovalo místo pro tradici ani kontinuitu s minulostí. Každý jedinec a společenství měli svobodu vykládat Písmo bez odkazu ke křesťanské minulosti. Je možné, že staré tradice jsou jen sotva více než pradávné omyly. Tento názor odrážel charakteristický pohled radikální reformace, podle nějž přestala skutečná církev existovat krátce po konci apoštolského období. Proč se vracet k autorům minulosti, kteří měli buď poskvřenou pověst, nebo ani nebyli správní křesťané? Jelikož má tento bod značnou důležitost, vyžaduje podrobnější vysvětlení.

Pro úřednické reformátory, jako je Luther a Kalvín, bylo úkolem reformace obnovit církev, která se vývojem ve středověku stala zkorumpovanou a deformovanou. Je však třeba zdůraznit základní předpoklad tohoto programu: *reformovat církev znamená předpokládat, že tato církev již existuje*. Luther a Kalvín měli oba jasno, že tehdejší církev je skutečnou křesťanskou církví. Ztratila jen svůj směr, a aby mohlo dojít k nápravě, potřebuje být reformována.

Tento základní předpoklad však teologové radikálního křídla reformace nesdíleli, neboť podle nich jednoduše přestala existovat. Jak by církev mohla být zreformovaná, když žádná již neexistuje? Bylo nutné ji znovu založit, nejen reformovat. Tím, že Luther středověkou církev „zreformoval“, u této zkorumpované instituce, která neměla žádné právo nazývat se křesťanskou církví, pouze pozměnil vnější vzhled. Podle radikálních autorů existovala potřeba obnovy církve jejím očistěním od nebiblických praktik a názorů.

Správný výklad principu *sola scriptura* podle anabaptistických autorů vyžadoval vykořenění všech názorů a zvyků – jako je křesť dětí –, které nejsou specificky stanovené ani podporované Bibli. Jak tento bod ve svém *Dialogu s Žwinglim* (listopad 1525) podal radikální vůdce Balthasar Hubmaier (1480–1528): „Ježíš Kristus neříká: »Každá rostlina, kterou zakázal můj nebeský Otec, bude vykořeněna.« Hlásá: »Každá rostlina, kterou nezasadil můj nebeský Otec, bude vykořeněna.«“

Zwingliho tento radikální přístup k výkladu Bible znepokojoval, neboť jej považoval za destabilizující. Hrozil podle něj odříznout reformovanou curyšskou církev od jejích historických kořenů a zrušit její kontinuitu s křesťanskou tradicí. Anabaptisté však měli dobrý důvod obvinít Zwingliho z ústupků, neboť ve svém díle z roku 1522 známém pod názvem *Apologeticus Archeteles* označil za autentický křesťanský ideál myšlenku „společenství majetku“: „Nikdo žádný majetek nenazývá svým. Všechny věci jsou považovány za společné.“ O tři roky později však Zwingli změnil názor a začal mít za to, že soukromé vlastnictví přece jen není tak špatná věc.

Pravděpodobně nejvlivnějším dokumentem, jehož vznik spadá do doby radikální reformace, je Schleitheimská konfese z 24. února 1527 autora Michaela Sattlera (1490–1527). Název tohoto vyznání pochází ze stejnojmenného malého města nalézajícího se v kantonu Schaffhausen. Funkcí dokumentu bylo rozlišit anabaptisty od všech okolo – zejména od těch, které nazývá „papeženci a antipapeženci“ (to znamená nezreformovaní katolíci a úředníci protestantů). Schleitheimská konfese se víceméně rovná „dělícím článkům“ neboli souboru přesvědčení a postojů, které odlišují anabaptisty od jejich protivníků uvnitř a vně reformace, a fungují jako jednotící střed, ať jsou již jejich další odlišnosti jakékoli.

Mnohá knížata a městské rady na anabaptismus pohlíželi se smíšenými pocity otevřeného pohrdání a skrytého strachu, zejména když někteří členové hnutí začali hlásat bezprostřední návrat Krista a zničení existujících mocenských struktur. To znamenalo zejména vážné obavy pro město Štrasburk, kde žilo velké společenství anabaptistů. V roce 1530 začal kožešník jménem

Melchior Hoffman hlásat, že Bůh vyvolil Štrasburk jako Nový Jeruzalém, a volal po svržení městských orgánů. Po celém městě začaly bít zvony na poplach.

V roce 1534 převzali anabaptisté vedení města Münster. Tato skutečnost velmi poplášila již tak nervózní panovníky a městské úřady po celé Evropě. Anabaptističtí vůdci prohlásili, že ti, kdo zbyli ve městě, budou muset být znovu pokřtěni, jinak budou popraveni, a veškerý jejich majetek bude rovnoměrně rozdělen mezi obyvatelstvo. Uchvácení města způsobilo šok, který se jako lavina šířil po celé oblasti. Ovládnutí Münsteru anabaptisty bylo násilně ukončeno až na jaře 1535. Tato událost vyvolala silné nepřátelství vůči tomuto hnutí, které začalo být považováno za hrozbu společenské a státní bezpečnosti a stability.

3.4.2 ANGLICKÁ REFORMACE: JINDŘICH VIII.

Nedávné studie týkající se podoby anglického církevního života v předvečer reformace poukazují na jeho životnost a rozmanitost. Jisté však je, že v pozdním středověku existoval určitý stupeň vnitřní nespokojenosti se stavem anglické církve. Doklady o vizitacích poukazují na vysoký stupeň znepokojení na straně anglických biskupů nad nízkou kvalitou kléru a pochybností týkajících se různých stránek církevního života. Existovaly však také jasné znaky vnější nespokojenosti: příčinou velkých obav bylo nepřátelství vůči kněžím, které se objevovalo na mnoha místech, zejména v Londýně. Tato animozita vůči duchovenstvu však nebyla zcela univerzální a na některých místech v Anglii, jako je Lancashire nebo Yorkshire, bylo duchovenstvo v celkem velké oblibě, a obyvatelé tak neprojevovali žádné velké nadšení pro radikální změnu.

V Anglii začaly být Lutherovy myšlenky probírány na začátku dvacátých let 16. století. Snad největší zájem o jeho spisy byl mezi akademiky, zejména na cambridgeské univerzitě. Je možné, že tato přitažlivost mohla být posílena díky vlivu hnutí lollardů (2.4.4), pozdně středověkého náboženského hnutí původem

z Anglie, které bylo velmi kritické k mnoha stránkám církevního života. Důkazy však silně poukazují na to, že základní význam pro vznik a následné směřování anglické reformace měl osobní vliv Jindřicha VIII.

Pozadí anglické reformace leží v Jindřichově zájmu zajistit hladký přechod moci po své smrti tím, že si zajistí narození mužského dědice trůnu. Manželství s Kateřinou Aragonskou mu však přineslo dceru, budoucí královnu Marii Tudorovnu Katolickou (Krvavou). Nejenže tak nebylo zajištěno zplození vyžadovaného syna a dědice, ale také to bylo odrazem politické reality dřívější generace, která považovala spojenectví mezi Anglií a Španělskem za základ zdravé zahraniční politiky. Slabost tohoto předpokladu získala na významu v roce 1525, kdy se Karel V. Habsburský, král španělský a císař římský, odmlátil ožením s dcerou Jindřicha a Kateřiny. Jindřich tudíž započal proces, který mu měl umožnit se s Kateřinou rozvést.

Za běžných okolností by se tento postup nesetkal s žádnými nepředvídatelnými překážkami. Dalo se očekávat, že papež vyhoví žádosti o anulaci manželství a zajistí požadovaný výsledek. Situace však byla cokoli jiného než běžná: Řím se nacházel doslova v obležení armády císaře Karla V. a pozice papeže (Klement VII.) byla trochu nejistá. Jelikož Kateřina Aragonská byla teta Karla V., bylo nevyhnutelné, že papež se v tak citlivé chvíli bude snažit vyhnout urážce panovníka. Žádost Jindřicha VIII. o rozvod tedy nepřinesla žádný výsledek.

Jindřich na tuto skutečnost odpověděl tak, že započal program přesvědčování, který směřoval k zajištění jak nezávislosti Anglie jako samostatné církevní provincie, tak autonomie anglického krále. 3. listopadu 1529 Jindřich vyhlásil, že anglické duchovenstvo je z důvodu podpory Říma vinno skutkem *praemunire* (trestný čin, který lze považovat za formu velezrady, neboť jde o spojenectví s cizí mocností, konkrétně papežem). S vidinou této hrozby klér neochotně souhlasil alespoň s některými Jindřichovými požadavky na uznání jeho církevní autority.

Jindřichovi se naskytl příležitost přiblížit se ke svému cíli a dosáhnout jej, když v srpnu 1532 zemřel

Obr. 3.6 Anglický král Jindřich VIII., vládoucí mezi lety 1509–1547. Podobizna Hanse Holbeina mladšího (1497–1543) z roku 1536. Pryskyřičná tempera na dřevě, 26 × 19 cm. Sběrka Thyssen-Bornemisza. Fotografie: akg-images/André Held.

canterburský biskup William Warham. Jindřich na Warhamovo místo jmenoval Thomase Cranmera, který královu rozvodovému řízení dříve projevoval silnou podporu. 30. března 1533 byl (snad proti své vůli) nakonec vysvěcen na arcibiskupa. Mezitím si Jindřich VIII. začal poměr s Annou Boleynovou. V prosinci 1532 Anna otěhotněla, což vytvořilo všechny možné právní problémy. Anglický soud v květnu 1533 anuloval Jindřichovo manželství s Kateřinou Aragonskou, takže Anna mohla být 1. června téhož roku korunována anglickou královnou. 7. září se jí narodila dcera, Alžběta Tudorovna.

Jindřich VIII. byl rozhodnut pokračovat v kurzu, který nastoupil a který mu měl přinést uznání nejvyšší politické a náboženské autority Anglie. V roce 1534 byla zavedena řada zákonů: Zákon o nástupnictví prohlásil, že anglická koruna přejde na Jindřichovy děti. Zákon o svrchovanosti ukotvil, že se Jindřich VIII. uznává za „nejvyšší hlavu“ anglické církve. Zákon o velezradě dělal z popření Jindřichovy svrchovanosti skutek velezrady, který byl trestán smrtí. Tento poslední zákon vytvořil právní základ pro popravu dvou prominentních katolíků, státníka sira Tomáše Mora (1478–1535) a biskupa Johna Fishera (1469–1535), kteří oba odmítli uznat Jindřicha VIII. za „nejvyšší hlavu“ anglické církve, neboť tento titul podle nich patřil pouze papeži.

Tyto snahy Anglii odcizily papeži a ostatním katolickým státům poskytl důvod pro vojenskou intervenci. Jindřich se tedy nyní nacházel pod pohrůžkou vpádu sousedních katolických států. Pověření k obnovení papežské autority by bylo více než odpovídající záminkou k tomu, aby buď Francie, nebo Španělsko vytáhly proti Anglii. Jindřich byl tudíž k zajištění bezpečnosti státu nucen vykonat řadu obranných opatření, která dosáhla svého vrcholu v roce 1536. Finanční zdroje pro vojenské přípravy mu poskytlo zrušení klášterů. Byla zahájena vyjednávání s německými luterány s cílem uzavřít vojenské pakt.

Z krátkého přehledu o počátcích anglické reformace za Jindřicha VIII. je jasné, že existují důvody pro to předpokládat, že jeho cíle měly pro vznik reformace kritický význam. Jindřichův program byl politický, neboť mu vládla touha zabezpečit cestu k svému následnictví. Oproti Německu v anglické náboženské reformě nehrály teologické myšlenky nikdy hlavní roli. Neznamená to však, že by luteránské myšlenky neměly v Anglii žádný vliv. Sympatie k novým myšlenkám projevovali mnozí významní angličtí duchovní a učinili záležitostí principu zajistit jim příznivý ohlas jak v církvi, tak ve společnosti jako celku.

Sám počátek Jindřichovy reformní politiky však ve své podstatě náboženský nebyl. Důkazy navíc poukazují na to, že Jindřich VIII. zůstal přes svůj rozchod s Římem

v podstatě po celý svůj život nakloněn katolicismu. Mnohé z mírných reforem uskutečněných během jeho vlády odráží jeho teologický konzervatismus a touhu držet reformní prvky na uzdě. Tím, že za hlavu anglické církve Jindřich prohlásil sám sebe a ne papeže, mu již, kromě ekonomického využívání církevních zdrojů, což bylo zjevné během potlačení a rozpuštění klášterů (1536–1541), nezbyvaly k plnění žádné církevní programy.

Nakonec byla anglická reformace za Jindřicha VIII. uzákoněna Státním zákonem. Velmi poučné je srovnání se situací v Německu, kde byla Lutherova reformace vedena na teologickém základě: její základní podnět byl náboženský (neboť mířil přímo na církevní život) a teologický (neboť reformní návrhy byly založeny na teologických předpokladech). V Anglii byla reformace v první řadě záležitostí politická a pragmatická. Církevní reformace byla ve svém důsledku cenou, kterou byl Jindřich (spíše proti svým vnitřním pocitům) nucen zaplatit, aby v Anglii zajistil a zabezpečil svou autoritu.

3.4.3 ANGLICKÁ REFORMACE: OD EDUARDA VI. PO ALŽBĚTU I.

Smrtí Jindřicha VIII. skončila důležitá éra anglické reformace. Jeho osobní programy a různé kompromisy, které byl nucen činit, aby zajistil své nástupnictví, v mnoha ohledech vedly a řídily první fázi anglické reformace. V době jeho smrti v lednu 1547 stále ještě nedošlo k úspěšnému zavedení základních změn, které by jeho reformy institucionalizovaly. Struktury anglických diecézí a farností byly, zejména co se týče forem bohoslužby, ponechány doslova tak, jak byly. Je možné, že Thomas Cranmer měl ambiciózní nápady pro reformu liturgie a teologie anglické církve, Jindřich VIII. mu však neposkytl možnost k jejich uskutečnění.

Během posledních let Jindřichovy vlády vznikl na anglickém dvoře rafinovaný mocenský boj. Na vzestupu byla zájmová skupina vedená Eduardem Seymourem (asi 1500–1552), bratrem Jany Seymourové (třetí ženy

Jindřicha VIII.), jehož rodina projevovala silně protestantské sklony. Jelikož byl Eduard VI. v době smrti svého otce, Jindřicha VIII., ještě malé dítě, jeho pravomoc byla delegována na tajnou státní radu, kterou zpočátku řídil Seymour (který se tehdy stal vévodou ze Somersetu a lordem protektorem).

Anglikánská církev se nyní vydala zřetelně protestantským směrem a Cranmer, kterému bylo konečně umožněno „protáhnout si své teologické svaly“ způsobem, který by za vlády Jindřicha VIII. nebyl možný, začal zavádět řadu reforem. Ty církve namířily teologickým směrem, který byl bližší myšlenkám spojovaným s Zwinglim a Curychem než s Lutherem a Wittenbergem. I když se angličtí protestanté zpočátku připojili k luteránství, na konci čtyřicátých let 16. století začala získávat sílu reformovaná podoba protestantismu.

Cranmerovy změny zahrnují i revizi modlitebních knih, ke které došlo v roce 1549 a znovu v roce 1552. Ukázalo se, že tyto revize mají značný význam, zejména co se týče eucharistické teologie. Cranmer byl přesto také zodpovědný za řadu dalších událostí, určených k tomu posílit protestantismus. Poté co zjistil, že jsou dosud zavedené reformy slabé, pozval přední protestantské teology z kontinentální Evropy, aby se usadili v Anglii a poskytlí anglické reformaci nový teologický směr a základ. Nejvýznačnější z těchto pozvaných byli Peter Martyr, který byl jmenován na místo královského profesora teologie oxfordské univerzity, a Martin Bucer, jmenovaný na stejné místo cambridgeské univerzity. Jejich příchod potvrdil nové rozhodnutí sladit anglickou reformaci s jejím evropským protějškem, zejména jejími reformovanými stoupenci. Orientace Čtyřiceti dvou článků víry (1553) sestavených Cranmerem byla silně protestantská, stejně tak tomu bylo u Knihy homilií (soubor kázání schválených pro přednes ve farních kostelích).

Státem podporovanou protestantizaci anglické státní církve však v roce 1553 ukončila Eduardova předčasná smrt. Marie Tudorovna, jeho nástupkyně na anglickém trůně, jmenovala jako canterburského arcibiskupa Reginalda Pola, loajálního katolického biskupa odvolaného za Jindřicha VIII. Zavedla také řadu opatření vytvoře-

ných k obnově katolicismu v zemi. Tato opatření se stala velmi nepopulární poté, co byl Cranmer popraven – veřejně byl upálen v Oxfordu.

Tehdy však již většina bohatých protestantů uprchla ze země. Ví se o zhruba osmi stech, kteří se takto vydali do exilu a hledali útočiště na evropském kontinentě, kde čekali na svou šanci vrátit se zpět do Anglie a pokračovat v reformaci. Zatímco ve vyhnanství měst, jako je Ženeva a Curych, čekali na Mariinu smrt, dostali se do kontaktu s čelními představiteli kontinentálního protestantismu, zejména jeho reformovaných verzí. Toto období exilu vytvořilo teologicky kultivovanou a vysoce motivovanou „pátou kolonu“, která čekala na příležitost k tomu, aby mohla své myšlenky převést do praxe. Výtečným příkladem teologického díla, které se objevilo v těchto společenstvích tvořených protestantskými vystěhovalci, je známá Ženevská bible (1560).

Snad k jejich překvapení se taková příležitost naskytla velmi brzo. Jak Marie Tudorovna, tak Reginald Pole zemřeli 17. listopadu 1558. Ze scény tak byl odstraněn monarcha i arcibiskup a mohla nastat radikální změna směřování. Z poslední vůle Jindřicha VIII. vyplývalo, že dědicem trůnu má být jeho dcera, Alžběta (I.). Ta byla zpočátku opatrná v projevu svých teologických náklonností a brzy zavedla opatření k „náboženskému urovnání“, které nakonec vedlo ke vzniku zřetelněji protestantské státní církve.

Mezi základní prvky tohoto urovnání patřil Zákon o svrchovanosti, který potvrdil pozici Alžběty jako nejvyššího správce státní církve a zrušil veškerou papežskou moc. Dalším byl Zákon o jednotě, jehož cílem bylo posílit náboženskou jednotu v celém státě tím, že se o nedělích a dnech svatých zavede povinná návštěva bohoslužeb. Následek takových opatření byl takový, že královna stanovila, v co má církev věřit, jak má být spravována a jak mají být vedeny bohoslužby.

I když byly Alžbětiny vlastní náboženské sklony nepochybně protestantské, nebylo v jejím zájmu urazit katolické Španělsko, které by pro Anglii mohlo představovat velkou vojenskou hrozbu. Tato obava pravděpodobně odráží její zvolený titul „svrchovaný správce“

církve: svým odmítáním nazývat se „nejvyšší hlava“ se vyhnula urážce protestantů (kteří tento titul používali na pojmenování Ježíše Krista) i katoliků (kteří jím označovali papeže). Anglikánská církev měla projít reformací své teologie, měla však zůstat katolická ve svých institucích, zejména svém episkopátu.

Alžbětino „náboženské vyrovnání“ bylo vždy křehké. Záviselo na nejasných slibech a názncích o budoucí přízni a ústupcích, které se však nikdy neuskutečnily. Toto spíše politické než teologické prohlášení mělo za cíl zajistit konsenzus a stabilitu, které do nemalé míry podporovala teologická vágnost a vyhýbavost. Jinde by protestantismus mohl být rozpolcen a rozštěpen teologickými neshodami, Anglie však, alespoň veřejně, zůstala nábožensky jednotná. Do tohoto období anglických náboženských dějin také spadá vznik „anglikánství“.

3.4.4 KATOLICKÁ REFORMACE: CÍRKEVNÍ ŽIVOT

Ve dvacátých letech 16. století probíhala reforma katolicismu. Částečně byla odpovědí na vnitřní požadavky církve po obrodě a revizi, a částečně reagovala pocit, že nové hnutí, které se brzo stalo známé pod názvem „protestantismus“, znamená, zejména v severní Evropě, vážnou hrozbu katolicismu. Na pojmenování rozsáhlého období reformy, obnovy a znovuospořádání, které trvalo zhruba jedno století a ve kterém katolická církev znovu potvrdila svůj vliv a autoritu tváří v tvář protestantské hrozbě, je často používán výraz „katolická reformace“. Za počátek katolické reformace se podle názoru mnoha historiků považuje zahájení Tridentského koncilu v roce 1543 a za její konec ukončení třicetileté války v roce 1648.

I když se určitý stupeň vnitřní reformy objevil v katolickém světě již počátkem devadesátých let 15. století, vznik protestantismu fungoval jako katalyzátor systematického zhodnocení církevního života a myšlení v celé západní Evropě. I když tuto obnovu částečně vedlo to, že církev rozpoznala nutnost vlastní proměny, nelze přehlédnout ani význam vnějších faktorů. V severní Evropě

Již jsme zmínili, že forma protestantismu, kterou zavedla anglická královna Alžběta I., zdůrazňovala svou kontinuitu s křesťanskou minulostí a do značné míry si ponechávala organizaci, zvyky a tradice z předreformační doby (3.4.3). K silnému pocitu roztrpčení radikálnějších anglických protestantů, ovlivněných událostmi v Kalvínově Ženevě (3.3.5), Alžběta ponechala biskupy a trvala na odlišném oděvu duchovenstva. *Kniha společných modliteb* (Book of the Common Prayer) předepisovala příkázanou tradiční církevní strukturu diecézí s biskupy a farnostmi s faráři.

Výraz „puritanismus“ nyní začal označovat odpadlické protestanty uvnitř anglikánské církve, kteří se v Anglii snažili zavést Kalvínovu představu protestantismu. Protestovali proti mnoha aspektům „alžbětinského urovnání“ a bránili se tomu, co považovali za nepřijatelné názory a zvyky. Pro začátek se chtěli zbavit biskupů, kteří pro ně byli pozůstatek středověkého katolicismu. Mezi další náležitosti, proti kterým se postavili, byl zvyk značení křížkem při křtu, nošení kněžského roucha, používání prstenu při manželském obřadu a úklony při jménu Ježíš. Tvrdili, že to vše má nebiblický původ, a nelze to tedy požadovat po žádném služebníku církve.

Vliv puritanismu na alžbětinskou Anglii byl jen nepatrný, Alžbětina smrt však zemi zanechala v náboženské nejistotě. Když bylo oznámeno, že královnu bude na trůně následovat Jakub I. Stuart, angličtí puritáni uvěřili, že nadešel jejich čas. Jelikož Jakub dříve podporoval reformy kalvínského kazatele a reformátora Johna Knoxe (1514–1572), který vytvořil skotskou reformní církev podle vzoru Kalvínovy Ženevy, měli za to, že se lze spolehnout, že učiní to samé i v Anglii. Puritáni se tedy rozhodli převzít iniciativu a svým anglikánským soupeřům „vypálit rybník“.

Jakub se na cestě z Edinburghu do Londýna setkal v dubnu 1603 s delegací puritánů, kteří mu představili „Milenaristickou petici“, podepsanou více než tisícem duchovních anglikánské církve. Ti v ní prohlašovali, že

navzdory vážným pochybnostem ohledně jejich zvyků své církvi sloužili věrně, nyní však nadešel čas na změnu.

Nakonec se Jakubovi podařilo puritanismus marginalizovat. Puritánům byla nabídnuta trocha útechy a pár slibů ohledně budoucí změny, které se buď nikdy nesplnily, nebo z nich bylo jen velmi málo. Jak uvidíme dál, Jakub slíbil nový anglický překlad Bible, o kterém někteří puritáni možná nemoudře doufali, že poslouží k posílení jejich pozice. Když však byla v roce 1611 vydána známá „Schválená verze krále Jakuba“ (3.5.3), ukázalo se, že používá tradiční jazyk, kterému dávali přednost anglikáni, ne radikálnější výrazy, které preferovali puritáni. Tento překlad Bible probereme v následující části textu.

Vliv puritanismu byl v Anglii možná omezen, do svého vyčerpání však měl daleko. Hnutí pokračovalo ve svém rozvoji za vlády Jakuba I. a Karla I., podporováno vzrůstajícím lidovým rozladěním vůči autokratickému chování monarchie. Jak Jakub I., tak Karel I. ospravedlňovali svou činnost odvoláváním se na „božské právo králů“. Pro puritánské autory bylo jen málo obtížné tuto představu zpochybnit a poukazovali jak na nedostatek biblického oprávnění pro královský absolutismus, tak na jeho nepřijatelné následky. Podle puritánských kritiků královy výstřelky jen zdůrazňovaly ctnosti republikanismu Kalvínovy Ženevy. Mezi stále více odcizenou anglickou venkovskou šlechtou však začala získávat na politické síle myšlenka republikanismu. Čas tohoto hnutí však nadešel až ve čtyřicátých letech 17. století.

Puritanismus však již nebyl omezen jen na Anglii. V první polovině sedmnáctého století, v době vlády Jakuba I. a Karla I., začínali puritáni opouštět rodnou zemi a vydávali se hledat nový život v amerických koloniích. Věřili, že tam budou mít možnost žít v souladu se svým náboženským přesvědčením, beze strachu z perzekuce nebo útlaaku. Byli jako izraelský lid, který opustil porobu Egypta a vydal se do země zaslíbené.

Jedna taková vlna emigrace získala symbolické postavení. Puritánská kongregace z nottinghampshirského města Scrooby se, unavená nepřátelskou náboženskou politikou Jakuba I., v roce 1607 nebo 1608 vystěhovala do nizozemského Amsterdamu, který tehdy nahradil

jako centrum reformovaného světa Ženevu. V roce 1609 se přestěhovali do Leidenu, kde získali svou identitu jako Bohem vyvolení lidé, cizinci v neznámé zemi. Jelikož se nikdy nepovažovali za Holanďany ani se netoužili vrátit do nepřátelského církevního prostředí v Anglii, přijali řešení, které bylo stejně tak zoufalé jako skvělé: ti z jejich počtu, kteří věřili, že jsou k tomu povoláni, odcestují do americké kolonie Virginie a v údolí řeky Hudson založí nové osídlení.

Po počátečním neúspěšném pokusu odplout v menším plavidle puritáni opustili Plymouth na lodi *Mayflower*. Z důvodu navigačního omylu však „Otcové poutníci“ dorazili v listopadu 1620 do současného massachusettského Cape Codu, který se nachází značně na sever od jejich plánované destinace. O měsíc později konečně přistáli v současném Plymouth Rock a založili zde své společenství. Puritánské osídlení Nové Anglie tak bylo zahájeno.

Nebezpečné přeplutí Atlantského oceánu pak mezi lety 1627 a 1640 podstoupilo okolo dalších čtyř tisíc osob, které se usadily na pobřeží Massachusettské zátoky. Pro tyto osadníky existovalo jasné přirovnání mezi jejich cestou a biblickým příběhem: Anglie byla země, ve které trpěli pod útlakem, a Amerika bude země, kde naleznou svobodu. Po vyhnání z Egypta krutým faraonem (jak vnímali Jakuba I. a Karla I.) se usadili v zemi zaslíbené, která oplývala mlékem a medem. V této cizí zemi postaví svůj nový Jeruzalém, město stojící na vrchu. Otcové poutníci tak posloužili jako inspirace pro mnohé další, kteří je následovali do nového světa.

Je však třeba zdůraznit, že nešlo o typický vzorek tehdejších anglických puritánů. Byli to separatisté a jejich přesvědčení bylo více charakteristické pro anabaptismus než pro Kalvína. Měli například za to, že každá církevní obec má demokratické právo určit si své vlastní názory a zvolit si své duchovní. Většina tehdejších anglických puritánů byli presbyteriáni, kteří byli oddáni představě jediné mateřské církve s místními základnami neboli „univerzální církve“ s „jednotlivými obcemi“, spojenými sdílenými přesvědčeními a představiteli. Byla pouze otázka času, než se vymezující konflikty starého světa

začnou odehrávat i ve světě novém. V té době však zatím stále převažovala centralizace.

Jeden z nejpůsobivějších rysů raných dějin protestantismu v Nové Anglii ve dvacátých a třicátých letech 17. století tvořilo to, že většina puritánských společenství během několika měsíců po svém příjezdu opustila presbyteriánský způsob církevní správy a místo toho přijala nezávislé civilní zřízení. Význam separatistů kolonie Plymouth leží ve velké změně, kterou podnítili, když se společenství organizovala a vytvářely se jejich vztahy s ostatními obcemi.

V silné reakci proti rigidním hierarchickým strukturám evropských státních církví američtí osadníci místo toho zvolili demokratický kongregacionalismus, neboť místní obce vykonávaly svá vlastní rozhodnutí. Místo centralizovaných mocenských struktur, jako jsou fary a diecéze, vytvořili puritáni z oblasti Massachusettské zátoky vysoce decentralizovaný kongregační církevní řád. Nová situace v Severní Americe tudíž v odpověď na místní okolnosti dovolovala neomezené, v Anglii nemyšlitelné zkoumání náboženských možností a zvyků.

Roger Williams (1603–1684), jeden z předních obhájců čistě separatistické církve, tvrdil, že anglikánská církev je odpadlická a že jakékoli společenství s ní – ať v Anglii nebo v Severní Americe – je vážný hřích. Křesťanští věřící měli povinnost se od této odpadlické církve a od sekulárního státu odloučit. Církev a stát by měly být oddělené, především by státu nemělo být umožněno vynucovat první čtyři z deseti přikázání. Jelikož byl Williams rozladěn tím, že Massachusettsští projevují neochvějnou podporu vzájemnému postupování církve a státu, založil v roce 1636 kolonii Rhode Island, kde trval na naprosté náboženské svobodě. Tu rozšířoval daleko za hranice tradiční křesťanské denominace, aby zahrnovala i židy a další náboženské menšiny.

3.5.3 BIBLE KRÁLE JAKUBA (1611)

Mezi významné náboženské a literární úspěchy anglikánské církve patří nový překlad Bible, vydaný v roce 1611.

„Bible krále Jakuba“, jak se stala známá, patří do dlouhé řady anglických překladů, která počíná překladem Nového zákona Williama Tyndala v roce 1525 a pokračuje přes Velkou bibli v roce 1539 a Biskupskou bibli v roce 1568. S ohledem na nesmírný kulturní význam tohoto překladu nyní blíže probereme jeho vznik a styl.

Počátek tohoto nového překladu Bible ležel v touze anglického krále Jakuba I. zajistit v počátečních letech své vlády náboženský mír v zemi. V lednu 1604 proto svolal konferenci v Hampton Court ve snaze zajistit určitý stupeň náboženského konsenzu a prokázat ze své strany ochotu vyslyšet obavy ze strany puritánů (3.5.2). Poslední den konference – což znamenalo naprostou neočekávaný vývoj situace – Jakub oznámil své rozhodnutí, že dojde k novému anglickému překladu Bible. Důvody toho zůstávají nejasné, neboť na vznik takového překladu ani ze strany anglikánů, ani ze strany puritánů neexistoval žádný nátlak. Jakub však věřil tomu, že nový překlad Bible pomůže zajistit náboženskou jednotu Anglie.

Práci na novém překladu Jakub pověřil canterburského arcibiskupa Richarda Bancrofta (1544–1610). Bancroft ke splnění tohoto úkolu najal asi pět desítek překladatelů, mezi nimi byli i královští profesori řečtiny a hebrejštiny na oxfordské a cambridgeské univerzitě. Dva z nich sídlili v londýnském Westminsteru, dva v Cambridgi a dva v Oxfordu. Tři z těchto „skupin překladatelů“ byly přiděleny ke Starému zákonu, dvě k Novému zákonu a jedna k Apokryfům. V roce 1610 každá z překladatelských skupin vyslala svého zástupce na ústřední setkání do londýnské Stationers' Hall, kde byly představeny překlady, na než bylo možno reagovat komentáři, a tak je vylepšit.

Bancroft omezil svobodu překladatelů a stanovil jim určitá pravidla, kterými se měli řídit. Byl si plně vědom toho, že určité anglické výrazy – jako je „church“ (církev, kostel) a „bishop“ (biskup) – jsou plně zatíženy významem (3.2.3). Puritáni by dávali daleko větší přednost tomu nahradit je lépe odpovídajícími termíny, které byly v souladu s jejich programy – jako je „congregation“ (shromáždění, sbor, náboženská obec), „supervisors“

(správci) a „overseers“ (dohlížitelé). Puritáni doufali, že použitím tohoto upraveného slovníku dosáhnou toho, že lidé přestanou věřit, že dosavadní struktury anglické církve jsou založeny na pevných biblických základech.

Bancroft tudíž trval na tom, že se bude i nadále pokračovat v používání tradičního slovníku: „Stará církevní slova budou ponechána; nebude zejména docházet k tomu, že by slovo *církev* bylo překládáno *kongregace* &c.“ Textové úpravy Písma, jak si arcibiskup moudře uvědomil, by mohly sloužit jako předehra strukturálních změn zavedených forem církevního života. Ponechání tradičního církevního jazyka začalo být považováno za ochranu před programem radikálnějších reformátorů, jako bylo stále vlivnější puritánské křídlo zavedené církve.

Bancroft také zajistil, aby překladatelé se svou prací nezačínali z ničeho. Neměli naprostou volnost vyjádřit pasáže tak, jak by považovali za nejlepší, ale měli svůj překlad založit na dřívějších anglických překladech. Ty mohli v případě nutnosti vylepšit, ale nemohli je nebrat na vědomí. To včas zamezilo jakémukoli podezření z radikální inovace nebo vytváření nevyzpytatelných změn.

Překladatelé krále Jakuba povětšinou vytvářeli doslovný překlad původního biblického textu. Nahrazovali tedy každé slovo řeckého nebo hebrejského originálu slovem anglickým, i když se to anglickým uším mohlo zdát zvláštní. Příkladem může být následující známý text týkající se reakce mudrců na objevení se betlémské hvězdy: „zaradovali se velikou radostí“ (they rejoiced with exceeding great joy) (Mt 2,10). Přeložený anglický text má trochu prazvláštní rytmus, který se může zdát méně uspokojivý než Tyndalův přirozenější překlad z roku 1525: „měli velikou radost“ (they were marvellously glad). Jelikož se druhá oxfordská skupina překladatelů rozhodla přeložit každý prvek původní řečtiny, nahrazovali překladatelé krále Jakuba každé řecké slovo originálu anglickým ekvivalentem. Zdvojovali tudíž, i když tomu bylo snadné se vyhnout, i kořen „radost“ (joy).

Doslovný překlad Bible krále Jakuba zdůrazňuje dva ze zajímavějších rysů. Ten nejzřejmější může být snadno jasný všem, kdo někdy měli v ruce nějaké tištěné vydání

Bible – zejména to, že slova, jež překladatelé přidali k objasnění významu textu, která sama o sobě ale originál neobsahuje, jsou vysázena tak, aby se vizuálně lišila od zbývajícího textu. Překladatelé cítili potřebu plně rozlišit mezi biblickým textem samotným a mírnými dodatkami, které byli zavázáni učinit, aby zdůraznili skutečný význam textu, i když byla vložena slova běžně nekontroverzní. „Slovo Boží“ bylo vysázeno frakturou, což naznačovalo pocit oficiálního prohlášení. Jakýkoli text, který se překladatelé rozhodli přidat, byl vysázen menším, méně výrazným druhem písma, což připouštělo jeho syntaktickou nutnost, zatímco to současně poukazovalo na jeho menší *teologický* význam.

Překladatelé krále Jakuba také ponechali některé jazykové charakteristiky původních textů, i když je bylo možné v angličtině lépe a přesněji vyjádřit pomocí malých úprav. Rada vyjádření byla například překládána přímo z původní hebrejštiny nebo řečtiny, aniž by došlo k pokusu přizpůsobit je běžnému vzorci mluvené angličtiny. Většina z nich byla vypůjčena z dřívějších překladů, zejména překladu Tyndalova. Mezi tyto známé biblické překlady z hebrejštiny například patří: „prach budou lízat“ (to lick the dust) (Ž 72,9; Iz 49,23; Mi 7,17); „padl na tvář“ (to fall flat on his face) (Nu 22,31); „muže podle svého srdce“ (a man after his own heart) (1S 13,14); „vylévej před ním své srdce“ (to pour out one's heart) (Ž 62,9; Pl 2,19) a „v zemi živých“ (the land of the living) (J 28,13; Ž 27,13; Ž 52,7). Z řečtiny bychom mohli zmínit výrazy: „ty [moci], které jsou (the powers that be)“ (Ř 13,1) a „do těla osten“ (thorn in the flesh) (2K 12,7).

Tento doslovný překlad hebrejských a řeckých výrazů přinutil angličtinu k tomu se přizpůsobit a včlenit je do sebe. A tak se těmto výrazům přes počáteční cizost dostalo přijetí díky tomu, že došlo k rostoucí obeznamenosti s nimi a k jejich používání a v angličtině zdomácněla a obohatila ji. To byl jasně neplánovaný důsledek překladatelského procesu, o kterém je známo, že v té době vyvolal obavy. Vyrůstající obeznamenost s Bibli krále Jakuba však vedla k tomu, že do ní byly zejména na literární úrovni vkládány a zařazovány pamětihodnější formulace. Pozdější generace většinou vůbec ani

nenapadlo, že standardní soubor anglických sousloví, jako „zřítelnici oka“ (the apple of my eye), „doupě lupičů“ (den of the thieves) nebo „jako beránek vedený na porážku“ (led like a lamb to the slaughter) v zásadě odrážejí hebrejské vzorce řeči.

Tento důležitý anglický překlad bývá považován za literární a kulturní milník a slouží jako významná ilustrace toho, jak velký vliv mohou mít náboženské myšlenky a texty. To nás přirozeně vede k zamyšlení nad tím, jak široký vliv měly tehdejší teologické myšlenky na kulturu.

3.5.4 KŘESŤANSTVÍ A UMĚNÍ

Běžní středověcí lidé se s katolickou církví setkávali zejména skrze její zvyky a obrazy. I když nějaké teologické dílo tehdy přečetl jen málokdo, církevní liturgie nabízela jak podívanou, tak návod, drama a dogma, vše vysoce přístupnou formou potvrzující středověký pohled na svět (2.3.8) a vlastní místo institucionální církve jako jediného prostředku spásy. Drama liturgie bylo obohaceno o obrazy, často to byly obrazy evangelních scén, namalované na kostelní zdi, ilustrující je pro ty, kteří neuměli číst.

Význam umění ve zprostředkování křesťanských myšlenek nacházel ve středověku široké ocenění a byl potvrzován katolickou církví i v šestnáctém a sedmáctém století. Za významný způsob znázorňování a potvrzování náboženských hodnot a myšlenek byla považována církevní architektura. Tridentýský koncil (3.4.4–5) kritizoval umělce, kteří při malbě používali příliš komplikovanou techniku, neboť tím omezovali náboženský dosah svých děl. Neexistovala však pochybnost ohledně významu, který koncil připisoval umění v posilování náboženské úcty a teologické reflexe. Katolická reformace byla také svědkem renesance náboženského umění a hudby.

Protestantismus se však vydával velmi odlišným směrem a umění a hudbu omezoval spíše jen na světský kontext. Protestantská kritika katolického umění odrážela jak nepřátelství k teologii, kterou vyjadřovalo, tak